

FOSZTÓ LÁSZLÓ

HATÁRTALAN KIREKESZTÉS: A ROMÁK ETNIKAI SZEGREGÁCIÓJÁNAK TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS KONTEXTUSAIRÓL

Szelíd hattyúk és fekete bárányok

■ A Romániában élők számára a Ceaușescu-rezsim vége az országhatárok átjárhatóságának ígéretét hozta el. Az az gondolat, hogy akadálytalanul utazhatunk külföldre, olyan vágy beteljesülése volt, amely sokaknak egyet jelentett a szabadság élményével. Ez azért alakult így, mert a korábbi társadalmi rend egyik alapelve volt, hogy az ország egy jól körülzárt egységet alkot, határait szigorúan felügyelik, és csak erősen szabályozott átjárás létezhet: csak az jön be, akit beengednek, csak az mehet el, akit kiengednek, és akkor, amikor ezt lehetővé teszik. Aki másként próbálna elmenni, és netán át is jut a határon, jobban teszi, ha nem többé nem is próbál visszajönni. Az a gondolat, hogy ennek a bezártságnak vége lett, igazi új világot ígért. A mobilitás lehetőségét jelentette, és azt, hogy talán minden megváltozik, a rendszerrel együtt kategoriálisan megszűnik „szocialista másságunk”.¹

A határokon átnyúló szabad mozgás azonban nagyon hamar beleütközött olyan korlátokba, amelyek akkor is ott maradtak, ha hivatalosan maga a határ tényleg átjárhatóvá vált. Adminisztratív, pénzügyi és szimbolikus akadályok emelkedtek a szabad mozgás útjába. Az utazási feltételek közt egyre inkább megjelent a vízumkötelezettség, a menettérti jegy, a célországból kapott meghívólevél vagy éppen a megélhetéshez szükséges pénzösszeg felmutatása. Így a sza-

A kategoriális kirekesztés formáinak történeti visszaszorulása (...) nem szünteti meg a kizárás formáit, sőt az egyenlőtlenségek csökkenését sem hozza el szükségszerűen.

badságélményt beárnyékolja a folytatódó kirekesztettség tudata, vagy éppen a kizárás eddig nem tapasztalt új formái.

A posztoszocialista Románia kirekesztettségét magyarázó eredetmítosz is megjelent 1990 első hónapjaiban. Ez a mítosz szimbolikus nyelvezetbe öltöztette a *civilizátlanság* bélyegét, amelyet, ha egyszer rásütöttek, mint kiderült, nehezen hagy maga mögött ez az ország. A mítosznak az egyik alapformája a bécsi szelíd hattyúkat magukhoz csalogató, őket megölő, és felfaló romániai romák története. Ez a történet a bűnbakteremtés iskolapéldája, hiszen egy lenézett kisebbség tagjait hibáztatja hamis okozati kapcsolatot állítva fel. Ezzel együtt a történet dióhéjban összefoglalja azokat a balítéleteket és oppozíciókat, amelyek nemcsak a „cigányok”, de minden romániai számára fájdalmas valósággá váltak a posztoszocialista periódusban.

Nem véletlen, hogy újra felbukkant a „hattyúévs” témája a közbeszédben az elmúlt hetekben, több mint harminckét évvel a rendszerváltás után. Ezúttal az „osztrákok” jelentek meg negatív fényben, hiszen az osztrák kancellár vétója meghiúsította Románia és Bulgária csatlakozását az EU-s szabad határátlépést garantáló schengeni egyezményhez. Ez nagy politikai és morális felzúdulást okozott a romániai oldalon. Volt, aki az elszenvedett sértés miatt úgy kívánt elégtételt venni, hogy a bécsi hattyúk felfalását is indokoltnak látta volna.² Mások a kizárás miatt az igazságtalanság keserű érzésének adtak hangot, hiszen a vétót indokolatlannak tekintették: „mi oda tartozunk”, „milliók dolgoznak régóta odakinn”. „Romániának ott a helye”. Hiszen mindent megtettünk, amit az EU elvár, mégsem elég? Meddig lesz még Románia Európa *fekete báránya*?³ A kirekesztettség megalázó és felháborító.

A régiókn történeti tapasztalatait tekintve a kirekesztettség valamilyen formája sokunk számára nem ismeretlen, bár tévedés volna azt állítani, hogy átlátjuk ennek a jelenségnek a természetét. Ennek megértéséhez próbál ez a szöveg hozzájárulni. Amellett fogok érvelni, hogy a határok bomlása és a kirekesztés fennmaradása összekapcsolódó társadalmi jelenségek. Arra teszek kísérletet, hogy analitikusan tárgyaljam és szemléltessem a társadalmi kirekesztés főbb mechanizmusait. Tapasztalati példákat a romániai romák esetéből hozok, hiszen ők azok, akiket a kirekesztés formái leginkább sújtanak a mi társadalmunkban. Meggyőződésem, hogy nem maradhatunk közömbösek és ignoránsak ezekben a kérdésekben, hiszen sok szenvedés forrásánál találjuk meg a kirekesztés egyik vagy másik formáját. Amíg nem tudatosítjuk ezek működését, kevés eséllyel tehetünk ellenük bármit.

A szöveget a következőképpen tagoltam: először a kategoriális kizárás és a mobilitás kérdéseit érintem, a második részben a társadalmi átmenetek és folytonosságok kérdésével foglalkozom, végül a napjaink kizárási gyakorlatainak értelmezésére hozok példákat.

A kimozduló világ

■ A társadalmi kirekesztés szakirodalma könyvtárnyi. Ha csupán a kelet-európai romák esetéről szóló munkákat számítjuk, akkor sem férhet egy rövid írásba az irodalom áttekintése. Vizsgálatom kezdőpontján a társadalmi határok változása, átalakulása és a társadalmi mobilitás lehetősége, vagyis a „kimozdulás” kérdése áll.

Az európai társadalmi gondolkodás a felvilágosodás kora óta fokozottan az univerzalizmus eszméje körül gravitál, amely alapvetően elveti az egyenlőtlenségek természetesnek tekintett (naturalizált) formáit. Ma már közhelynek számít, hogy az emberek alapvetően egyenlőnek születnek annak ellenére is, hogy ennek gyakorlati következményei ritkán érvényesülnek a társadalmi gyakorlatban. Hiszen szinte mindenki belátja, hogy az elvi egyenlőség nem „fordítható le” egykönnyen a valós világ tényeire, és így az emberek vagy csoportok közti társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség makacsul fennmarad. A feszültség forrása egyfelől az elvi, morális és jogi egyenlőség deklaratív elismerése, másfelől a társadalmi egyenlőtlenségek gyakorlati fennmaradásának vagy újratermelődésének kettőssége.⁴

A *kategoriális kirekesztés*, amely egykor a társadalmi egyenlőtlenség fenntartásának domináns formája volt, letűnően van. A jogilag is bebiztosított státusok és privilégiumok rendszeréből az univerzális emberi egyenlőség elismerésére való átmenet mozzanatai jól követhetők a jobbjárfelszabadítás vagy a rab-szolgaság eltörlésének történeti példáin. Bár ezeknek a folyamatnak voltak és vannak ellenzői és kerékkötői, visszafordíthatatlannak látszanak. A társadalmi kategóriahatárok szelektációs szűrőként való használata napjainkban egyre inkább elfogadhatatlan. Azok a rendszerek, amelyek az embereket csoporttagságuk, származásuk, bőrszínük, vallásuk vagy nemük alapján zárták ki a közélet és a gazdaság egyes területeiről, az utóbbi két évszázad során globálisan léptékben is visszaszorultak.⁵

Egyetlen területen tartja töretlenül magát a jogilag szentesített kategoriális kirekesztés, ez az állampolgárság, amely Rogers Brubaker kifejezésével: „az erős kategoriális egyenlőtlenségeknek a modern világban *utolsó fennmaradt bástyája*; egy örökletes státus, amely továbbra is garantálja és legitimálja a globális szintű egyenlőtlenségek roppant struktúrait országok közt” (kiemelés tőlem).⁶ Ennek működésére utaltam a bevezetőben.

A kategoriális kirekesztéssel szemben a *társadalmi kirekesztés* azt jelenti, hogy kategóriák szelektációs hatásai és egyenlőtlenséggeneráló következményei nem tűnnek el a közéletből vagy a gazdaságból annak ellenére, hogy a kortárs jogrend már nem támogatja, sőt tiltja a diszkriminációt. A tiltás következtében a közvetlen diszkrimináció nem szűnik meg egy csapásra, és a kirekesztés közvetett módon, egyéb társadalmi-gazdasági mechanizmusokba bújtatva marad fenn. Ennek következménye az egyenlőtlenségek érzékelhető és mérhető formáinak folyamatossága. Például a nemek közti jogi egyenlőség dacára a nők és férfiak jövedelme közti állandósult különbség vagy egy-egy történetileg kirekesztett csoport fennmaradó hátrányos helyzete, mint a roma közösségek esete, amelyet a következőkben részletesebben tárgyalok.

A kategoriális kirekesztés formáinak történeti visszaszorulása, amelyet a társadalmi gondolkodásban és a jogrendben végbemenő változások hoznak magukkal, nem szünteti meg a kizárás formáit, sőt az egyenlőtlenségek csökkenését sem hozza el szükségszerűen. Bár elvben fellazulnak a kategóriák által „örzött” társadalmi határok, ahhoz, hogy a korábbi hátrányokkal sújtott csoportok és személyek át is tudjanak lépni ezeken a határokon, az elvi egyenlőségénél többre van szükség, mert a kirekesztettség öröksége fennmarad a társadalmi gyakorlatban. Ahhoz, hogy tényleges változásról lehessen beszélni, a kimozdult kategória-rendszer teremtette átlépés intézményesített gyakorlataira, és az ezeket használó emberekre, vagyis *társadalmi mobilitásra* is szükség van.

Etnikai viszonyok és beágyazottságának kérdése

■ A régióink társadalmában az elmúlt évszázad során több fontos átmenet folyamata indult be. Ezek közül csupán a két recens váltásról fogok itt beszélni. Az első a létező szocialista rendszer vége, a piacgazdaságra meg a többpártrendszerre való átállás. A második átmenet pedig az európai integráció folyamata, a közös piachoz való csatlakozás annak minden előre nem látott következményével együtt.

A romániai szocialista rendszer cigánypolitikájának kutatása csak nemrég kezdődött el, így korai messzemenő következtetéseket megfogalmazni.⁷ Az elég egyértelműnek látszik, hogy bár a szocialista modernizáció projektje egyetemes igényeket fogalmazott meg, a társadalmi distinkciókat fenntartotta, sőt aktívan járult hozzá az etnikai kategóriák köznapi újratermeléséhez. Ez a romák esetében úgy jelent meg, hogy bár „együtt élő nemzetiségként” (kisebbségként) nem ismerte el rezsím, hivatalosan az asszimilációjukat hirdette, a roma közösségek társadalmi-gazdasági marginalitása nem szűnt meg. A romák társadalmi mobilitására tett próbálkozások (egészségügyi ellátás kiterjesztése, beiskolázás, alkalmazás ipari és agrármunkahelyekre) ellenére gyökeres változás nem történt, sőt a kirekesztés egyes formái, például a lakóhelyi szegregáció későbbi formái is ebbe a korszakba nyúlnak vissza.⁸

Bár Románia hivatalosan elismerte nemzeti kisebbségként a romákat a rendszerváltás után, a posztszocialista vizsgálatok egyik kijózanító megfigyelése az volt, hogy a piacgazdaságra való átmenet első évtizede a romák korábbi szociális-gazdasági helyzetének romlását hozta. Hasonlóképpen alakult ez Kelet-Közép-Európa más országaiban is, és a kizárás új, piaci alapú formái is megjelentek a Szelényi Iván és Ladányi János vezette történeti és összehasonlító kutatás eredményei szerint.⁹ A kutatásba bevont országok közt azonban jelentős különbségek is megfigyelhetők voltak. A felmérés során használt módszerek rámutattak, hogy Romániában a kérdező által romának besorolt személyek alacsonyabb arányban vallották magukat romának, mint Magyarországon vagy Bulgáriában, ezért itt az etnikai határok képlékenyebbek.¹⁰ Ezzel párhuzamosan a romániai terpeken végzett antropológiai kutatások a helyi etnikai besorolások nagyfokú stabilitását mutatják. A szembevetendő ellentét mögött valószínű, hogy az etnikai viszonyok *helyi beágyazottsága* áll, amelynek empirikus valóságát továbbra sem ismerjük kellőképpen.

A beágyazottság fogalmának klasszikus megfogalmazása Polányi Károlytól származik, aki azt vizsgálta, hogy a kapitalista piaci viszonyok és a szabadpiac eszméje miként járult hozzá a gazdasági kapcsolatok kiágyazódásához (az úgynevezett „fiktív áruk” piacával, a munkaerő-, a föld- és a pénzforgalma révén), amelynek destruktív következményei a fasizmus térnyeréséhez vezetett.¹¹ De nemcsak a piaci viszonyok tudnak ilyen destruktív hatásúak lenni a társadalmi beágyazottságra. Egy recens elemzés, adaptálva Polányi fogalmi rendszerét, egy többségében ujjurok által lakott kínai régió (Xinjiang) esetén mutatta be, hogy az állam által szervezett szocialista tervgazdaság egyes esetekben nem kevésbé romboló hatású a lokális viszonyokra, mint a kapitalista piac.¹²

Az itt tárgyalt esetben romániai szocialista tervgazdaság nem szüntette meg az etnikai kategóriák beágyazottságát, sőt a posztszocialista időszakban a társadalmi határok fenntartásában továbbra is jelentős szerepet játszik a lokális tár-

sadalmi-gazdasági világ. Az legújabb kihívást a kategóriák lokális beágyazottsága számára az európai integráció jelenti.

Az európai integrációt követő átmenetről eddig nem készült a Szelényi-Ladányi-projekthez mérhető áttekintés, de számos esettanulmány van egyes országokból, illetve megjelent az európai integráció és az erősödő cigányellenesség kapcsolatát vizsgáló tanulmánykötet.¹³ A kötet tanulmányainak alapvető megfigyelése, hogy a politikailag és gazdaságilag egységesülő Európai Unióban a határok átjárhatóvá válásával egy időben erősödik az idegengyűlölet és a cigányellenesség. Ezek az indulatok politikai eszközökké váltak a szélsőjobboldali pártok kezében, de ugyanakkor a helyi kategóriák határait átrajzoló folyamatok is beindulnak. A helyi folyamatok értelmezéséhez jó kiinduló alapként szolgálhat, a Polányi munkái által inspirált beágyazottság-kiágyazódás perspektíva, amelynek a régióba való visszahonosítása mellett nemrég Chris Hann meggyőzően érvelt.¹⁴

Amint a régiónk országai csatlakoztak a közös piachoz, és ennek egyik leglátványosabb következménye a nemzetközi munkaerő-mobilitás fölgyorsulása, Románia esetében már a korábbi időszakban is a migráció fokozatosan erősödött, de az EU-csatlakozás pillanatában általánossá vált, érintve minden társadalmi réteget. Így olyan, eddig kevésbé mobilis csoportok is migrációs pályára léptek, akik hátrányos helyzetük miatt korábban nem vehettek részt a nemzetközi vándorlásban.

A Romániából migráló romák megjelenése a nyugat-európai városokban vagy ún. „nomádtáborokban” olyan politikai válaszreakciókat szült, mint a Silvio Berlusconi kormánya által kihirdetett „emergencia nómada” (nomád sürgősségi állapot) 2008-ban, vagy a franciaországi, Nicolas Sarkozy által levezényelt, 2010-es táborkilakoltatási és hazadeportálási hullám. Ezek a politikai és adminisztratív gesztusok nemcsak azt jelezték, hogy a nyugat-európai államok nem voltak felkészülve, az „újonnan jöttek” fogadására, de azt is, hogy az elvi egyenlőség és az emberi jogok tisztelete a régi EU-s tagállamok esetében sem érvényesül maradéktalanul. A romániai romák és más kelet-európai migránsok feltűnése, a fogadó országok polgárait arra is kényszerítik, hogy gazdasági jólétük forrására és tartósan fennmaradó egyenlőtlenségekre rákérdezzenek. A nyugati nagyvárosok utcáin megjelenő koldusok vonatkozásában Keith Hart megállapítja, „puszta látványuk megszegi a domináns gazdasági felelősségi és autonómia narratíváját, negatív szimbólumát adják a szabadpiac társadalmának, amelyet ez a narratíva elkerülhetetlennek szeretné beállítani”.¹⁵

A kényelmetlen kérdésekre adott könnyű válaszok gyakrabban csúsznak a bűnbakteremtés, áldozathibáztatás vagy éppen az idegengyűlölet területére. Valódi válaszokhoz a talán kínosabb, de szükségesebb szembesítés kell: a lebomló határok, az elvi egyenlőség, és az ennek ellenére fennmaradó egyenlőtlenségek hatékony csökkentése megkerülhetetlen probléma. A befejezőrészben egy ilyen szembesülés esélyét keresem az erdélyi roma–magyar–román viszonylatban.

Házunk tája: (ön)vizsgálati doméniumok

■ A társadalmi distinkciókat és különbségeket szervező mechanizmusokat a kortárs antropológiai-szociológiai irodalom három csoportba sorolja, amelyeket Steven Vertovec (1) *konfigurációknak*, (2) *reprezentációknak* és (3) *találkozásoknak* nevez.¹⁶ Ez egy heurisztikus modell, szigorú értelemben nem egy elméleti

konstrukció, inkább egyfajta elemzési mód. Jól használható arra, hogy áttekintsük, miként szerveződik és marad fenn az erdélyi romák kirekesztettsége.

(1) A konfigurációk tulajdonképpen azokat a strukturális adottságokat jelentik, amelyek valamiképpen hozzájárulnak a társadalmi rétegződéshez. Ezek elemezhetőek osztálykategóriákként, státuszpozícióként vagy hatalmi eszközökhöz való hozzáférésként, a lényegük ugyanaz: történetileg öröklődő módon határozzák meg az egyének és csoportok vagyoni helyzetét, társadalmi megbecsültségét vagy hatalmi pozícióját, de ide sorolhatjuk a demográfiai arányokat is, azaz minden vertikális és horizontális strukturáló tényezőt.

Ennek a vonatkozásában egyértelműen adatható a roma közösségek hosszú távú gazdasági és társadalmi hátránya, a folyamatos demográfiai növekedése, illetve az erdélyi roma közösségek relatív politikai marginalitása is, az ország központosított roma politikájának viszonylatában is. Sok roma közösség kettős hátrányos helyzetben él, alávetve nemcsak a többségiékhez képest, de a helyi magyar kisebbséghez képest is. Sok létező probléma mellett ez a strukturális doménium, ahol legalacsonyabb határfokú a közpolitikai beavatkozás. Ebben a magyarok által is lakott régiók sem kivételek. Ugyanakkor ez a legnagyobb beruházásokat igénylő mező.

Emellett léteznek olyan változások is, amelyeket nem az külső beavatkozások, hanem maguk a cselekvők generálnak, pl. a migrációból hazatérők esetén olyan háztartási szintű befektetéseknek vagyunk tanúi, amelyek befolyásolják egy-egy közösség strukturális helyzetét. Így az előző részben tárgyalt „kimozdulást” a mindennapi cselekvők is mozgásba hozhatják. Ezeket a változásokat ignorálni hiba.

(2) A reprezentációk olyan kulturális besorolások és diskurzív gyakorlatok, amelyek egy-egy társadalmi csoportra vonatkoztatva válnak értelmezhetővé, azt megérthetővé teszik, s egyszerűsített elhelyezik a társadalmi világban. A reprezentációk átfonják a köznapi beszéd, a közélet, a média és a politika színtereit.

A romákra vonatkozó erdélyi magyar reprezentációk előítéletekkel és etnikai stigmával terheltek. Az utóbbi évtizedben kevés elmozdulás történt az emberjogi beszédmód térnyerése irányába, az országos nyilvánosságban szereplő intellektuális és politikai elit számára a nyíltan dehumanizáló és rasszista beszédfordulatok nyilvános hangoztatása ma vállalhatatlanok. A kirekesztő beszéd gyakorlata nem tűnt el, hiszen új diskurzusformák több központból táplálkoznak, és idegengyűlölő retorika reneszánszát éli a magyar médiatérben különösen 2015-ös, az ún. „migránsválság” óta. Ezeket túl létezik egyfajta lokális folytonosság is, például a helyi elitek beszédrutinjai cselekvési sémái folyamatosak, és meghatározott korlátok közé zárják a cselekvők megnyilvánulásait a romákkal szemben, ezen a területen kevés a változás.¹⁷

Ebben a környezetben a strukturális változások reprezentálása is narratív rutinokba záródik. Az egyik ilyen nagy múltra visszatekintő narratíva az „elrománosodás”, annak a félelemek hangoztatása, hogy több olyan cigánycsoport van, amelyek inkább a románokhoz fognak asszimilálódni. Ettől eltérő, de nem kevésbé félelemkeltő szándékú az „elcigányosodás” narratívája, amely egy-egy régióban a romák relatív arányváltozását tematizálja. A harmadik, az „elpártolás” narratívája, amely ott jelenik meg, ahol a magyarok és a romák közt egyfajta politikai kötődés létezett, és ez a közelmúltban valami okból leépült, és ha a kötődés egészében ma már nem is áll fenn, a múltbeli szorosabb kapcsolat emléke eleven. Ezen narratívák és reprezentációk tükrében szemlélve napjaink tár-

sadalmi interakcióit, olyan frusztráló következtetéshez vezet, amely azt sugallja, hogy a kizárások miatt indult hanyatlásnak egy „régirend”.

(3) A találkozások olyan interakciók területe, amelyben a személyes társas együttlét, együttműködés és mindenfajta cserék zajlanak. A találkozási rutinok magukba foglalják az üdvözlésformáktól, a nyilvános térben való beszélgetés, tiszteletadás, megalázás, és a szimbolikus erőszak gesztusain túl a reális erőszak fenyegetését is. Jó példa erre, hogy milyen szorosan kapcsolódnak az interakciós rendhez az előző két terület változásai, pl. lakóhelyi (de)szegregáció hatása vagy a kirekesztő diskurzus erősödése. Nem elhanyagolható, hogy az új találkozási helyzetek és azok narratív keretezése miként vezethetnek fizikai konfliktushoz.¹⁸

Esetünkben a konfliktus, szerencsére, a ritka kivételek közé tartozik. A találkozások sokkal inkább a strukturális változások helyi gyakorlóterei, új rutinok kidolgozásának terepei.¹⁹ Ilyen új helyzetek kialakuláshoz vezet a lakóhelyi szegregáció átalakulása ott, ahol a migrációból hazatérők új házakat építenek, a település központi tereibe költöznek. A migrációból hazatérő fiatalabb generációk viselkedési rutinjai is differenciálódnak szüleik vagy nagyszülőik attitűdjeihez képest.²⁰

A határok formális lebontásának példáival indítottam ezt az írást, felidézve, hogy a kirekesztettség élménye milyen keserű érzéssel tölti el azt, aki megtapasztalja ezt az igazságtalanságot. A kelet-európai régió története gazdag élményanyaggal szolgál bárki számára, aki ezzel a kérdéssel valaha szembesült. A romániai romák esetének elemzése alkalmat adott arra, hogy bemutassam a kirekesztés többdimenziós voltát. Az utóbbi fél évszázad átmenetei révén szemléltettem, hogy az intézményes határok lebontása nem biztosít egy kirekesztés nélküli társadalmat. De csak az újabb és újabb határokkal való folyamatos megküzdés vihet közelebb hozzá.

■ JEGYZETEK

1. Chris Hann: *Farewell to the Socialist Other*. In: Chris Hann (szerk.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia*. Routledge, London, 2002. 1–11.

2. A román sajtó leginkább Dorin Cioabă „romakirály” közösségimédia-posztját idézte, amelyben fenyegetőzött, hogy „hattyútollal teríti be Ausztriát”. A kijelentés az etnikai stigma „másodlagos hasznának” tekinthető, olyan gesztusnak, amely az előítéletek fonákját mutatja meg, lásd <https://www.hotnews.ro/stiri-esential-25953526-dorin-cioaba-ameninta-austrieci-lasa-faralebede-vom-servi-acasa.htm>

3. Sok publicisztikai megszólalást lehetne itt idézni. Egy illusztratív szöveg: Victor Pițigoi: *Ce are Croația și nu avem noi?* <https://spotmedia.ro/stiri/opinii-si-analize/ce-are-croatia-si-nu-avem-noi> (2023. 01. 13)

4. Vö. Rogers Brubaker: *Difference and Inequality*. In: *Grounds for Difference*, Cambridge, MA; Harvard University Press. London, 2015. 10–47.

5. Az egyetemes egyenlőség elvi tagadása leginkább szélsőséges rendszerekben ölt testet, szörnyű következményekhez vezetve, mint például a nők elnyomása, népcsoportok üldözése vagy éppen a népirtás.

6. Brubaker: i. m. 45.

7. Rövid áttekintését lásd: Fosztó László: *Was There a ‘Gypsy Problem’ in Socialist Romania. From Suppressing ‘Nationalism’ to Recognition of a National Minority*. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Sociologia* 2018/2. 117–140.

8. A területi szegregáció hosszabb távú történeti vizsgálata árnyalhatja ezt a kérdést (a szegregáció régebbi formáit feltárva), de eddig kevés ilyen vizsgálatra került sor romániai terepeken.

9. Szelényi Iván – Ladányi János: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és Délkelet-Európai romák történeti és összehasonlító vizsgálata*. Napvilág Kiadó, 2004.

10. Ladányi János – Szelényi Iván: *A roma etnicitás társadalmi konstrukciója Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában*. Szociológiai Szemle, 2001/4. 85–95.
11. Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
12. Chriss Hann: *Embedded Socialism? Land, Labor, and Money in Eastern Xinjiang*. In: *Market and Society: The Great Transformation Today*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 256–71.
13. Michael Stewart (szerk.): *Gypsy 'Menace': Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. Hurst Publishers, London, 2012.
14. Chriss Hann: *Repatriating Polanyi. Market Society in the Visegrád States*. Central European University Press, Budapest, New York, 2019.
15. Keith Hart: *Afterword*. In: Micol Brazzabeni – Manuela Ivone Cunha – Martin Fotta (szerk.): *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. Berghahn Books, New York, Oxford, 2016. 247.
16. Steven Vertovec: *The Social Organization of Difference*. *Ethnic and Racial Studies* 2021/8. 1273–1295.
17. Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes: *Scripts in Rural Élites' Attitude as Narrative Barriers in the Hungarian–Roma Interethnic Relations in Szeklerland (Romania)*. *Acta Universitatis Sapientiae, Social Analysis* 2021/1. 116–131.
18. Toma Stefánia: *Segregation and Ethnic Conflicts in Romania: Getting Beyond the Model of 'The Last Drop'*. In: Michael Stewart (szerk.): *Gypsy 'Menace': Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. Hurst Publishers, London, 2012. 191–213.
19. Toma Stefánia – Fosztó László: *Returnees and Their Neighbors: Migration of the Romanian Roma, Networks, Social Distance, and Local Development*. *Szociológiai Szemle* 2018/4. 37–60.
20. Remus Gabriel Anghel – Fosztó László: *A Generational Divide? Coping With Ethnic Prejudice and Inequality Among Romanian Roma Transnational Returnees*. *Social Inclusion* 2022/4. 105–14.

